Mahamaho. Subrahmanyam Korada <korada11@gmail.com>

Sun, Oct 22, 5:05 PM

11 October 2023 Sunday

to bvparishat

नमो विद्वद्भ्यः

Generally, why apavAda is always kept at end after utsarga?
In prakriyA it is the apavAdam that is first evaluated
will it not be easy if it is the other way, keep apaVAda first later keep the general sutras and apply them sequentially...?

--- विद् के एन् रमेशः

श्रुतिः - स्मृतिः - लोकः - पाणिनिः - पतञ्जलिः - कुमारिलभट्टः - व्यासः (भगवद्गीता) - उदयनाचार्यः - शांकराचार्याः - दुर्गाचार्यः

A valid question

What is the problem ?

The order of उत्सर्गसूत्रम् and अपवादसूत्रम्, if you take the महावाक्यार्थ (combination of उत्सर्ग and अपवाद) that is useful in प्रक्रिया , is quite
opposite . Then why Panini should change the order?
Another issue is that Panini , at times reads the said सूत्रs one after the other and in some cases prefers to have the gap by
several अध्यायs --
तुल्यास्यप्रयत्नमं सवर्णम् 1-1-9 --- नाज्झलौ 1-1-10

सुपो धातुप्रातिपदिकयोः 2-4-71 -- अलुगुत्तरपदे 6-3-1

In fact this tendency is already there in श्रुति - स्मृति - लोक etc. and Panini simply followed the same --

श्रुतिः -- स्वाध्यायमधीयीत (**विधिः**) -- य एवं विद्वान् मेघे वर्षति विद्योतमाने स्तनयत्यवस्फूर्जति पवमाने वायौ अमावास्यायाग् स्वाध्यायमधीते तप एव तत्तप्यते ...
तस्य वा एतस्य यज्ञस्य द्वावनध्यायौ यदात्माशुचिर्यद्देशः (**निषेधः**) ...। **15-19, स्वाध्यायब्राह्मणम् , तैत्तिरीयारण्यकम्(2) |**
one should do स्वाध्याय -- but not when there is rain - lightning - sound of clouds / वज्र - heavy wind and it is अमावास्या ...
there are twoअनध्यायs - when the मनस् or देश is अशुचि ।

स्मृतिः -- सायंप्रातरेव भोजनम् -- नान्तरा भोजनम् (**गौतमधर्मसूत्रम् ?**)
तस्माद् सायंप्रातराश्येव स्यात् (**2-2-2-6, शतपथब्राह्मणम्**) | Meals twice only - morning and evening , no meals in between .

इतिहासः -- रामवद्वर्तितव्यम् , न तु रावणादिवत् -- Emulate राम but not रावण etc.

लोकः -- ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयताम् , तक्रं माठराय / कौण्डिन्याय -- serve curd to ब्राह्मणाः - but buttermilk to माठर / कौण्डिन्य (he is suffering from
प्रतिश्याय - common cold).

Now the question is how to satisfy the **न्याय -- 'शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभावः'** (**काव्यप्रदीपः , उल्लासः 5**) -- शब्द - बुद्धि - कर्म these three
shall not wait - rather they become active / operational immediately .

पतञ्जलि under कर्तरि कृत् (पा 3-3-67) explains -- 'विदेशस्थमपि सदेकं वाक्यं भवति । तद्यथा द्वितीये'ध्याये लुगुच्यते , तस्य चतुर्थषष्ठयोः अलुगुच्यते'पवादः'।

कैयटः -- न कालभेदान्नानावाक्यत्वं भवति । शास्त्रे विदेशस्थानामपि अवान्तरवाक्यानाम् आकाङ्क्षावशादेकवाक्यत्वदर्शनात् । देशग्रहणं चात्र कालस्योपलक्षणम् ।
शब्दक्रमस्य कालकृतत्वात् । तदुक्तं हरिणा --
अनेकाख्यातयोगे'पि वाक्यं न्यायापवादयोः ।
एकमेवेष्यते कैश्चिद्भिन्नरूपमिव स्थितम् ।
नियमः प्रतिषेधश्च विधिशेषस्तथा सति ।
द्वितीये यो लुगाख्यातः तच्छेषमलुकं विदुः ॥ 2-348, 349 **वाक्यपदीयम्**
नागेशः -- अनेकाख्यातयोगः यण् भवति दीर्घो भवति इत्यादिरूपः (= इको यणचि , अकः सवर्णे दीर्घः) । न्यायः उत्सर्गः । विधिशेष इति पाठे नियमप्रतिषेधौ

विधिशेषौ एव न तु स्वतन्त्रौ इत्यर्थः ।.... एतत्त्रितयं विध्येकतापन्नम् इत्यर्थः ।

In the above quoted **महाभाष्यम् and वाक्यपदीयम् the term 'वाक्यम्' means महावाक्यम् only** .
Then why the term **महावाक्यम्** is rarely used in **व्याकरणम्** (and for that matter in **न्यायवैशेषिक** etc.) --
वाक्यैकवाक्यत्वे सति **महावाक्यं** संपद्यते - **कैयटः , बहुषु बहुवचनम्, 1-4-21**
सूत्रत्रयस्य लक्ष्यसंस्कारक**महावाक्ये**.... **नागेशः , शब्दरत्नः , हल्**

The answer is provided by **उदयनाचार्य in न्यायवार्तिकतात्पर्यपरिशुद्धि** (generally called परिशुद्धिग्रन्थ) - **'प्रत्यगात्मनि अतिव्याप्तिवारणाय'** ।
प्रत्यगात्मनि = प्रत्यगात्मबोधके तत्त्वमसीत्यादौ (**लक्षणा**) । Since the term महावाक्यम् is रूढ in तत्त्वमसि , अयमात्मा ब्रह्म etc. since time immemorial
people may take it for those if you employ the term महावाक्यम् elsewhere .

हरि says विधिशेषः -- in व्याकरणम् विधिसूत्रम् is शेषि whereas संज्ञापरिभाषादिसूत्राणि शेषभूतानि - they get united through **वाक्यैकवाक्यता** due to
शेषशेषिभाव and there will be a महावाक्यम् । This pattern is borrowed from **पूर्वमीमांसा -**

अथातः शेषलक्षणम् , शेषः परार्थत्वात् -- 3-1-1-1, 3-1-2-1 , पूर्वमीमांसासूत्रम् ।

Both पतञ्जलि and हरि have adapted **शाखान्तराधिकरणन्याय of पूर्वमीमांसा** in achieving एकवाक्यता between सूत्रs at different places --

'यथा यथा हि सन्निकृष्टं न लभ्यते तथा तथा **विप्रकृष्टे वेदशक्तिः संचरति** । तदिह उपकारककल्पनाप्रमाणम् । तेन **शाखान्तरोक्तानामप्यङ्गानां प्रधानवाक्येन समभिव्याहारः' - 3-3-4-11, तन्त्रवार्तिकम् , कुमारिलभट्टः ।**

This न्याय is adapted in **वेदान्त as well -- ब्रह्मसूत्रशांकरभाष्यम् , 3-3-55,56 .**

वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः (**15-15, भगवद्गीता**) - cannot be interpreted without the above said न्याय ।

निरुक्तम् --
'यस्य येनार्थसंबन्धो दूरस्थमपि तस्य तत् ।

अर्थतो ह्यसमर्थानामानन्तर्यमकारणम् ॥ **अध्या 6, दुर्गाचार्यः**

Thus we have put the उत्सर्ग and अपवाद side by side . Now we have to proceed for **महावाक्यार्थ** --

There is a problem - if you apply the उत्सर्गशास्त्रम् across the board then there will be अपशब्दाः and also अपवादशास्त्रम् would have no place - left redundant .

पतञ्जलि shows a way out of the impasse (**प्रातिपदिकार्थ... पा2-3-46**) --
न च अपवादविषये उत्सर्गो’भिनिविशते । पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः । प्रकल्प्य चापवादविषयं उत्सर्गो’भिनिविशते ।
(प्रकल्प्य = परित्यज्य) ।
अत्र दर्शनद्वयम् -- लक्ष्यैकचक्षुष्कदर्शनम् लक्षणैकचक्षुष्कदर्शनम् च प्रथमं तावत् पाणिन्यादीनाम् । द्वितीयं अस्मदादीनाम् ।

Therefore although Panini pronounced the सूत्रs in उत्सर्ग - अपवाद order we have to interpret in the opposite order .

कौण्डिन्यं विहाय ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयताम् ।

Also Patanjali says what purpose will be served if you ask someone who already had his meals not to have meals --
अनर्थकमेतत् स्यात् । यो हि भुक्तवंतं ब्रूयात् ’ मा भुक्थाः ’ इति , किं तेन कृतं स्यात्
(**स्थाने’न्तरतमः पा 1-1-50**) .

धन्यो’स्मि

Dr.Korada Subrahmanyam
Adju.Professor , Dept of Heritage Science and Technology, IIT, Hyderabad
299 Doyen , Serilingampally, Hyderabad 500 019
Ph:09866110741
Skype Id: Subrahmanyam Korada
Blog: Koradeeyam.blogspot.in